

Andrzej Szabaciuk

Polityka etniczna Republiki Estońskiej

Rozpad Związku Radzieckiego stanowił jedno z kluczowych wydarzeń w XX-wiecznej historii Europy, które diametralnie zmieniło oblicze Starego Kontynentu. Najbardziej te zmiany odczuli obywatele dezintegrującego się państwa, a w szczególności osoby rosyjskojęzyczne, często cieszące się uprzywilejowaną pozycją w republikach związkowych. Po roku 1991 poza granicami Federacji Rosyjskiej żyło ponad 25 mln osób tej kategorii¹. Ich sytuacja kształtowała się różnie, w zależności od państwa, w którego granicach zamieszkali. Część republik poradzieckich automatycznie przyznała im obywatelstwo, w innych do głosu doszły tendencje rewanżystowskie i antyrosyjskie. W efekcie wiele osób, obawiając się o swoją przyszłość, zdecydowało się na wyjazd do Federacji Rosyjskiej. Zjawisko to przybrało charakter masowy głównie w pierwszej połowie lat 90. ubiegłego stulecia. Według wyliczeń Federalnej Służby Statystycznej (Rosstat) w okresie od 1990 do 2003 r. z obszarów WNP i państw nadbałtyckich do Rosji wyjechało 8,2 mln osób².

Władze Federacji Rosyjskiej w pierwszych latach po upadku Związku Sowieckiego nie były w stanie otoczyć należytą opieką ludności rosyjskojęzycznej na całym obszarze poradzieckim. Ogrom problemów gospodarczych i społecznych, z jakimi należało się wówczas zmierzyć, utrudniał skuteczne prowadzenie polityki wobec tzw. „bliskiej zagranicy”. Oczywiście w strategicznie ważnych punktach starano się zabezpieczyć interesy Federacji, podgrzewając lokalne konflikty, w celu destabilizacji nielojalnych państw. Tak było m.in. w Gruzji, Mołdowie czy Azerbejdżanie. Państwa nadbałtyckie, chociaż zdecydowały się na represyjną politykę wobec ludności rosyjskojęzycznej, uniknęły tego losu. Dlaczego tak się stało – trudno jednoznacznie stwierdzić. Najprawdopodobniej koszty tak skrojonej polityki w tym regionie mogły być zbyt duże.

Republika Estońska, podobnie jak Łotwa, radykalnie zmieniła swoją politykę etniczną zaraz po odzyskaniu niepodległości. Nowe elity demokratyczne postulowały od samego początku restytucję estońskiego prawodawstwa sprzed okresu

¹ T. Malmlöwe, *The Russian Populations of Latvia – Puppet of Moscow?*, Stockholm 2006, s. 11.

² А. Танги, *Великая Миграция: Россия и Россияне после падения железного занавеса*, Москва 2012, s. 383 i n.

„okupacji sowieckiej”, czyli sprzed 17 VI 1940 r. Już w drugiej połowie 1989 r. komitety obywatelskie przystąpiły do tworzenia spisu obywateli estońskich w oparciu o przedwojenne kryteria. Formalnie ustawa o obywatelstwie z 1 VII 1938 r. przywrócona została przez Radę Najwyższą Estońskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (ESRR) dopiero 26 II 1992 r., tuż przed pierwszymi wolnymi wyborami. W efekcie tych zmian aż 500 tys. osób (32% populacji) na stałe zamieszkujących na terytorium Estonii pozbawionych zostało obywatelstwa estońskiego, tworząc pokaźną grupę apatrydów. W ten sposób władze Estonii chciały ograniczyć wpływ populacji rosyjskiej na bieg spraw krajowych, dążąc do stworzenia możliwie jednolitego etnicznie państwa³. Co oczywiście nie udało się do końca.

Obiektem naszych zainteresowań będzie polityka etniczna niepodległej Republiki Estońskiej, badana w kontekście związków relacyjnych zachodzących między „zagraniczną ojczyzną” (Federacją Rosyjską), mniejszością etniczną oraz państwem estońskim⁴. Koncentrujemy się na analizie polityki etnicznej w ujęciu horyzontalnym, analizując działania poszczególnych podmiotów wobec mniejszości rosyjskojęzycznej. Analiza wertykalna, ukazująca korelacje poszczególnych grup etnicznych czy narodowościowych, stanowi ważne uzupełnienie tych badań.

Podjęwając się analizy problemu estońskiej polityki etnicznej autor posługiwał się głównie metodą instytucjonalno-prawną, przybliżającą najważniejsze kierunki aktywności państwa i podmiotów realizujących jego politykę. Dodatkowo wykorzystywano elementy metody porównawczej, próbując zestawić politykę etniczną Łotwy i Estonii oraz politykę Federacji Rosyjskiej wobec mniejszości rosyjskojęzycznej w Estonii, z analogiczną polityką prowadzoną na Łotwie⁵.

W artykule rozmyślnie używany jest termin polityka etniczna⁶, nie narodowościowa, ponieważ wychodzimy z założenia, że podmiotem tej polityki są nie tylko mniejszości narodowe, ale także mniejszości etniczne i wyznaniowe, w obrębie których nie wykształciła się świadomość narodowa, a podstawą ich samoidentyfikacji jest język (w tym przypadku rosyjski), wyznanie (prawosławie) lub przynależność terytorialna⁷.

³ A. Wierzbicki, *Etniczność i narody w Europie i Azji Centralnej*, Warszawa 2014, s. 234.

⁴ R. Brubaker, *Nacjonalizm inaczej. Struktura narodowa i kwestie narodowe w Nowej Europie*, Kraków 1998, s. 71-89.

⁵ Zob. A. Szabaciuk, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec mniejszości rosyjskojęzycznej na Łotwie*, „Studia Europejskie” 2015, nr 4, s. 197-211.

⁶ Zob. R. Zenderowski, H. Chałupczak, W. Baluk, *Polityka etniczna: próba teoretycznej konceptualizacji*, [w:] *Polityka etniczna współczesnych państw Europy Środkowo-Wschodniej*, H. Chałupczak, R. Zenderowski, W. Baluk (red.), Lublin 2015, s. 26.

⁷ Zob. E. Poppe, L. Hagendoorn, *Types of Identification among Russians in the 'Near Abroad'*, „Europe-Asia Studies” 2001, vol. 53, no. 1, s. 61-63.

Determinanty estońskiej polityki etnicznej

Wśród szeregu czynników warunkujących politykę władz Federacji Rosyjskiej wobec mniejszości rosyjskojęzycznej w Estonii, na pierwszym miejscu wymienić należy determinanty historyczne. Wpływają one bowiem zarówno na politykę Rosji wobec Estonii, której elementem jest polityka wobec mniejszości rosyjskojęzycznej, jak i na politykę etniczną niepodległej Republiki Estońskiej. Warto zauważyć, że przez ostatnie kilkaset lat Ostseeland⁸ stanowił obszar rywalizacji carskiej Rosji, Szwecji i Rzeczypospolitej. Dopiero zwycięskie wojny Piotra I diametralnie zmieniły sytuację regionu, który podporządkowano óśrodkowi decyzyjnemu w Petersburgu⁹. Przez prawie 300 lat Łotwa i Estonia, z niewielką przerwą w okresie dwudziestolecia międzywojennego, znajdowały się w obrębie granic imperialnej Rosji. Miało to istotny wpływ na szereg aspektów życia społecznego i politycznego ziem nadbałtyckich.

Region nadbałtycki stanowił rosyjskie „okno na świat”, ułatwiał intensyfikację kontaktów z państwami europejskimi – przez porty w Rydze i Tallinie przechodziła znaczna część wymiany handlowej. Dynamicznie rozwijał się tam również przemysł oraz rolnictwo, stymulowane przez radykalną reformę rolną z początku XIX w., która przyczyniła się do wydatnego wzrostu wydajności miejscowego rolnictwa. Zmiany te stanowiły fundament dynamicznego rozwoju regionu, w którym poziom życia był nieco wyższy niż w innych częściach Rosji. Różnice te widoczne były także w okresie sowieckim. Pomimo kolektywizacji i nie do końca przemyślanej industrializacji region nadbałtycki w dalszym ciągu przyciągał osoby rosyjskojęzyczne poszukujące pracy i szansy na lepsze życie. Tym bardziej, że polityka narodowościowa Związku Radzieckiego ugruntowała uprzywilejowaną pozycję populacji rosyjskojęzycznej w Estonii. Przedstawiciele tej kategorii ludności obejmowali eksponowane stanowiska w aparacie władzy, w przedsiębiorstwach państwowych, na uniwersytetach. Napływowi sprzyjały wielkie inwestycje centralne, m.in. rozbudowa estońskich portów czy nowe kopalnie fosforytów. W konsekwencji, podobnie jak na Łotwie, stopniowo malał procentowy udział osób estońskojęzycznych w ogólnej populacji republiki. Stanowiło to także efekt sowieckiej polityki edukacyjnej i językowej. Znajomość języka rosyjskiego była

⁸ Rosyjska Pribałtyka. Pierwotnie, do okresu radzieckiego, potoczna nazwa rosyjskich guberni wchodzących w skład dzisiejszej Łotwy i Estonii (gubernie kurlandzka, inflancka i estlandzka). Od 1830 do 1876 r. istniał nawet urząd nadbałtyckiego generał-gubernatora z siedzibą w Rydze (*Генерал-губернатор Прибалтийского края*). Zob. E.C. Thaden, *The Russian Government*, [w:] *Russification in The Baltic Provinces and Finland 1855-1914*, E.C. Thaden (ed.), Princeton 1981, s. 58.

⁹ A. Szabaciuk, *Organizacja samorządu ziemskiego szlachty bałtyckiej na terytorium Inflant w latach 1561-1920*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 2008, vol. LXIII, section F, s. 67-78.

konieczna do awansu społecznego, kariery w administracji, wojsku czy na uniwersytecie. W ESRR w latach 1960-1980 liczba osób rosyjskojęzycznych zwiększyła się o 70,4%, na Łotwie o 47,7%. Przy czym dane te nie uwzględniały wojsk sowieckich rozlokowanych na terytorium państw nadbałtyckich. Procesom rusyfikacyjnym podlegali w pierwszej kolejności przedstawiciele innych narodów żyjących na terytorium republiki (Ukraińcy, Białorusini, Polacy, Niemcy, Żydzi), ale obejmowały one także populację estońską, szczególnie osoby żyjące w dużych miastach¹⁰.

Największe skupiska osób rosyjskojęzycznych powstały w Tallinie oraz w graniczącym z Rosją regionie Narwy. Zgodnie z ostatnim spisem powszechnym w ZSRR z 1989 r. w Tallinie mieszkało 499,4 tys. osób, z czego osoby rosyjskojęzyczne to 207,5 tys. Wprawdzie ludność estońska dominowała, jednak często była dyskryminowana przez aparat sowiecki, przez co nie była w stanie odpowiednio zabezpieczyć interesów narodowych. Warto jednak nadmienić, że w przeciwieństwie do sytuacji na Białorusi czy Ukrainie, język estoński, z powodu lingwistycznej odmienności, nie ulegał procesowi rusyfikacji, przez co przetrwał okres sowiecki w praktycznie niezmienionej formie¹¹.

W przeddzień odzyskania niepodległości estońskie elity stały przed nie lada wyzwaniem, ponieważ konieczne było ustosunkowanie się do problemu mniejszości rosyjskojęzycznej. W pewnym sensie wybór określonej polityki stanowił konsekwencję określonej wizji przyszłości państwa. Zdecydowany prozachodni i antyrosyjski kurs elit niepodległościowych miał istotny wpływ na kształt przeobrażenia systemu politycznego, gospodarki, ale także polityki etnicznej.

Władze estońskie obrały kurs podobny jak sąsiedzi z Łotwy, wychodząc z założenia, że okres sowiecki traktować należy jako czas okupacji. Z tego powodu niezbędne było przywrócenie porządku prawnego sprzed sowieckiej inwazji w czerwcu 1940 r. Oczywiście proces zmian ustrojowych rozłożono w czasie. Zainicjowany został przez tzw. „śpiewającą rewolucję” z roku 1988. Wówczas coroczny ogólnostoński festiwal pieśni ludowej przerodził się w ogromną patriotyczną manifestację, w której uczestniczyło ok. 300 tys. osób. Nurtom reformatorskim przewodził estoński Front Ludowy. Ruchy o podobnej nazwie działały wówczas także na Łotwie i Litwie. Elity proniepodległościowe początkowo domagały się przyznania językowi estońskiemu statusu języka państwowego, wstrzymania rosyjskiej imigracji do Estonii oraz autonomii gospodarczej republiki. W lipcu 1988 r. siły reformatorskie przejęły ster rządów w republice. Na ich czele stanął Vaino Väljas, były ambasador ZSRR w Wenezueli. Jedną z pierwszych decyzji nowych władz było przywrócenie międzywojennej symboliki państwowej, w tym trójkolorowej flagi estońskiej (niebiesko-czarno-białej). W listopadzie

¹⁰ K. Kool, R. Inveiss, R. Silenas, *The Baltic Republic. A study in Russification*, Rockville 1983, s. 7-19.

¹¹ P. Eberhardt, *Problematyka narodowościowa Estonii*, „Zeszyty Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN” 1997, nr 47, s. 28-35.

1988 r. Rada Najwyższa ESRR postulowała przyznanie republice „suwerenności” poprzez nadanie jej statusu państwa skonfederowanego z ZSRR. Bierna postawa ośrodka decyzyjnego w Moskwie sprawiła, że władze republikańskie zdecydowały się na ogłoszenie „deklaracji suwerenności” (18 XI 1988 r.)¹².

Michaił Gorbaczow i jego zaplecze polityczne nie mogli godzić się na rozluźnienie więzów z Estonią, gdyż w praktyce oznaczałoby to początek końca ZSRR. Władze republikańskie forsowały jednak dalsze zmiany. W grudniu 1988 r. potępiły zbrodnie stalinowskie, a 18 I 1989 r. język estoński uzyskał status języka państwowego. Urzędnicy państwowi musieli w ciągu 4 lat opanować go na odpowiednim poziomie, w innym przypadku pozbawiano ich stanowisk. W dniu 18 V 1989 r. Rada Najwyższa ESRR zatwierdziła plan samodzielności gospodarczej (*Isemajandava Eesti*, IME). Od tego momentu estońskie przedsiębiorstwa państwowe, podobnie jak inne instytucje republikańskie, działały na własny rachunek i były w pełni kontrolowane przez władze ESRR. Uwolniono też ceny, co oczywiście skutkowało szybkim ich wzrostem. Rozliczenia z innymi republikami prowadzono od tej pory nie tylko w oparciu o rubel, ale także waluty zachodnie. Zmiany te zatwierdzone zostały przez Radę Najwyższą ZSRR dopiero w listopadzie 1989 r. Oczywiście warunkiem uzyskania zgody było przekazywanie części środków budżetowych do dyspozycji centrali w Moskwie¹³.

Dnia 23 VIII 1989 r. we wszystkich republikach nadbałtyckich zorganizowano masowe manifestacje przeciwko paktowi Ribbentrop-Mołotow. Obywatele trzech republik utworzyli w proteście „bałtycki łańcuch” – sznur manifestantów trzymających się za ręce, łączący Litwę, Łotwę i Estonię, mogło tworzyć nawet do 2 mln ludzi¹⁴. Protesty niezadowolonej ludności stanowiły wstęp do dalszych zmian ustrojowych. Dnia 12 XI 1989 r. Rada Najwyższa ESRR przyjęła kluczową z punktu widzenia kolejnych zmian uchwałę, zgodnie z którą aneksja państw nadbałtyckich w 1940 r. uznana została za agresję Związku Radzieckiego na Republikę Estońską, a wybory zorganizowane po tym wydarzeniu za przeprowadzone z naruszeniem elementarnych standardów demokratycznych. W efekcie wszelkie regulacje prawne wprowadzone przez organy wybrane z naruszeniem prawa należy uznać za niebyłe, podobnie za bezprawne należy uznać przyłączenie Republiki Estońskiej do ZSRR¹⁵.

Aktywność środowisk niepodległościowych ożywiła zwolenników utrzymania *status quo*, którzy jeszcze latem 1988 r. powołali – podobnie jak na Łotwie – Międzynarodowy Ruch Ludzi Pracy zwany potocznie *Interdwiżenijem*. Zwolennicy

¹² J. Lewandowski, *Estonia. Historia państw świata w XX w.*, Warszawa 2001, s. 222-228; T.U. Raun, *Estonia and Estonians*, Stanford 2001, s. 224-227.

¹³ J. Darski, *Estonia. Historia, współczesność, konflikty narodowe*, Warszawa 1995, s. 34-46.

¹⁴ *The History of the Baltic Countries*, Z. Kiaupa, A. Mäesalu, A. Pajur, G. Straube (eds.), Tallinn 2002, s. 205.

¹⁵ J. Lewandowski, *Historia Estonii*, Wrocław-Warszawa-Kraków 2002, s. 265.

tego nurtu, którego trzon stanowiła ludność rosyjskojęzyczna, wzywali do ogólnopaństwowych strajków w estońskich przedsiębiorstwach państwowych. Z ich punktu widzenia deklaracja z 12 XI 1989 r. mogła podważyć uprzywilejowaną pozycję Rosjan w Estonii. Podział na zwolenników i przeciwników restytucji międzywojennej Republiki Estońskiej, w sensie prawnym, podzielił estońską scenę polityczną na dwa zwalczające się obozy. Środowiska niepodległościowe argumentowały, że konieczne jest „wyraźne zaznaczenie niepodległości”, ponieważ władze radzieckie dążą do zachowania kontrolowanej przez siebie ESRR „z przydatną jej bardziej demokratyczną otoczką”. Ich przeciwnicy oskarżali estońskich demokratów o łamanie elementarnych praw człowieka¹⁶.

Obok Frontu Ludowego dużą aktywnością wykazały się komitety obywatelskie różnych szczebli, które wzięły na siebie trud przygotowania wyborów do Kongresu Estonii. W opinii części środowisk niepodległościowych tylko niezależne od władz na Kremlu ciało przedstawicielskie jest w stanie zabezpieczyć liberalne reformy gospodarcze i zbliżenie ze strukturami zachodnimi. Komitety obywatelskie przystąpiły na przełomie 1989 i 1990 r. do sporządzania listy osób uprawnionych do udziału w wyborach. Prawo głosu uzyskali wyłącznie obywatele międzywojennej Estonii oraz ich potomstwo. Warunkowo dopuszczone zostały także osoby ubiegające się o obywatelstwo estońskie. W sumie, w głosowaniu przeprowadzonym 24 II 1990 r. udział wzięło 557 617 osób pierwszej kategorii i 34 345 drugiej kategorii. Wybory wygrały oczywiście środowiska proniepodległościowe. Nowe władze postanowiły powołać organ wykonawczy Kongresu – Komitet Estonii składający się z 78 członków, którego przewodniczącym został Tunne Kelam¹⁷.

Paralelnie działalność swoją kontynuowała Rada Najwyższa ESRR, określana przez część środowisk niepodległościowych jako „organ obcej okupacji”. W lutym przeprowadzono kolejne wybory do tego ciała, w którym znaleźli się także przedstawiciele Kongresu Estonii i Frontu Ludowego, zajmując aż ok. 70% miejsc. Dnia 30 III 1990 r. Rada Najwyższa ESRR przyjęła kolejną ważną uchwałę *O statusie państwowym Estonii*, w której stwierdzono, że państwo estońskie było „okupowane”, *de iure* nigdy nie przestało istnieć, a obecnie wchodzi w „okres przejściowy”. W maju 1990 r. ostatecznie zniesiono symbolikę radziecką Republiki Estońskiej, przywrócono jej przedwojenną nazwę (est. *Eesti Vabariik*) oraz arbitralnie stwierdzono, że na terenie republiki obowiązuje wyłącznie prawo estońskie¹⁸.

Działania podejmowane zarówno przez Kongres Estonii, jak i władze ESRR, wywołały falę protestów zwolenników *Interdwiżenija*. Strajki destabilizowały sytuację przede wszystkim w Tallinie. Wśród mieszkańców wschodniego regionu państwa – Virumaa, z największym granicznym miastem Narwa, zdominowa-

¹⁶ J. Darski, *op.cit.*, s. 43-46.

¹⁷ J. Lewandowski, *Estonia. Historia...*, s. 230.

¹⁸ *Ibidem*, s. 232; A. Lieven, *The Baltic Revolution. Estonia, Latvia and Lithuania and the Path to Independence*, Hew Haven-London 1994, s. 277.

nym przez ludność rosyjskojęzyczną, pojawiły się nawet tendencje separatystyczne. Ostro na reformy zareagował również ośrodek decyzyjny w Moskwie, grożąc Estonii blokadą gospodarczą i wprowadzeniem stanu wyjątkowego. W odpowiedzi nowe władze republikańskie powołały Estońską Obronę Krajową, od 1 VIII 1990 r. usamodzielniały miejscowe Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, a 1 III 1991 r. powołano niezależną policję, ponieważ w milicji dominowały osoby o pochodzeniu nieestońskim¹⁹.

Pomimo napięć, w Estonii nie odnotowano tak dramatycznych wydarzeń jak w Wilnie czy Rydze w styczniu 1991 r. Tym niemniej krwawe starcia w sąsiednich republikach utwierdziły elity niepodległościowe w przeświadczeniu o konieczności zintensyfikowania zabiegów o uzyskanie pełnej niepodległości. Rządy państw nadbałtyckich zbojkotowały ogólnoradzieckie referendum w sprawie dalszej przynależności do Związku Sowieckiego, ogłoszone na 17 III 1991 r. Dnia 3 III w Estonii zorganizowano referendum, w którym postawiono następujące pytanie: *Czy chcesz przywrócenia samodzielności państwowej i niepodległości Republiki Estońskiej?* Wzięło w nim udział 82,9% uprawnionych, a pozytywnie na to pytanie odpowiedziało 77,8% głosujących. Negocjacje na temat wcielenia w życie wyniku referendum były niezwykle trudne i przeciągały się aż do sierpnia. Pucz Giennadija Janajewa, a przede wszystkim niepewność jutra z nim związana, sprawiły, że 20 VIII 1991 r. Rada Najwyższa ESRR podjęła decyzję o ogłoszeniu pełnej niepodległości. Pierwszą reakcją Moskwy było przerwienie do Tallina elitarnych oddziałów powietrzno-desantowych z Pskowa, ale szybko zostały one wycofane. Rada Najwyższa ZSRR uznała tę decyzję 6 IX, a 17 IX trzy republiki nadbałtyckie zostały przyjęte do ONZ²⁰.

Proces dochodzenia Estonii do pełnej niepodległości wpłynął na kształt i charakter reform niepodległego państwa estońskiego, mocno odciskając się również na kształcie polityki wobec pamięci, zarówno Estonii, jak i Federacji Rosyjskiej. Dyskusje na temat roli Związku Radzieckiego w dwudziestowiecznej historii Republiki Estońskiej i całego regionu Europy Środkowo-Wschodniej rodzą ogromne emocje, ponieważ powiązane są w sposób bezpośredni z oceną bieżącej polityki. Idealizowana narodowa narracja historyczna, promowana jeszcze przez opozycję demokratyczną w czasach ZSRR, zderza się z narracją zwolenników wizji sowieckiej, którzy są jednocześnie zagorzałymi krytykami obecnej estońskiej polityki etnicznej, ale także polityki zagranicznej, szczególnie w kontekście stosunków z Federacją Rosyjską²¹.

¹⁹ J. Lewandowski, *Historia Estonii*, s. 265-267.

²⁰ Idem, *Estonia. Historia...*, s. 233-238; A. Kesekamp, *Historia Państw Bałtyckich*, Warszawa 2013, s. 178 i n.

²¹ T. Stryjek, *Wojna po wojnie raz jeszcze. II wojna światowa i powojenne podziemie antysowieckie we współczesnej polityce wobec pamięci i w historiografii Litwy, Łotwy, Estonii, Białorusi i Ukrainy*, [w:] G. Motyka, R. Wnuk, T. Stryjek, A.F. Baran, *Wojna po wojnie. Antysowieckie*

Zwolennicy narodowej polityki wobec pamięci nie stanowią oczywiście monolitu. Jedną z kluczowych organizacji zaangażowanych w promowanie estońskiej wizji przeszłości było Estońskie Towarzystwo Ochrony Zabytków, utworzone jeszcze w grudniu 1987 r. w celu rekonstruowania, czy może bardziej, konstruowania pamięci o wydarzeniach z lat 1940-1953. Obok ugrupowań ekologicznych sprzeciwiających się rozbudowie kopalni fosforytów, odegrało ono ważną rolę w procesie konsolidacji środowisk niepodległościowych. Podejmowane przez członków Towarzystwa zabiegi o ujawnienie tajnego protokołu paktu Ribbentrop-Mołotow odbiły się szerokim echem nie tylko w Estonii. Warto podkreślić, że ze środowiska Estońskiego Towarzystwa Ochrony Zabytków wyłoniły się późniejsze czołowe estońskie partie polityczne²².

Wśród organizacji, które miały istotny wpływ na estońską politykę wobec pamięci należy wymienić także Estońskie Stowarzyszenie Osób Represjonowanych Memento, przykładające dużą wagę do upamiętnienia ofiar masowych deportacji zapoczątkowanych 14 VI 1941 r. Istotną rolę w kształtowaniu określonej wizji pamięci historycznej pełni także Muzeum Okupacji, ulokowane w centrum Tallina, a utworzone przez Fundację Kistler-Ritso (państwo pokrywa tylko bieżące koszty utrzymania placówki). Dużą aktywność na tym polu przejawiają także organizacje weteranów walk przeciwko ZSRR: Związek Estońskich Bojowników o Wolność i Wspólnota Weteranów 20 Dywizji Waffens-Grenadierów²³. Swoją wizję przeszłości stara się forsować także Związek Organizacji Weteranów Estonii – skupiający żołnierzy sowieckich, obrońców Leningradu oraz partyzantów i funkcjonariuszy służb wewnętrznych zaangażowanych w walkę z niepodległościowym podziemiem („leśnymi braćmi”)²⁴.

Napięcia między zwolennikami narodowej i sowieckiej wizji przeszłości doprowadziły do słynnej „wojny pomników” z lat 2004-2007. Impulsem do eskalacji konfliktu były próby uhonorowania wkładu estońskich ochotników walczących w szeregach niemieckich w czasie II wojny światowej. Działania te spotkały się z reakcją władz państwowych, które podobnie jak na Łotwie, nie przyznały tej kategorii weteranów statusu bojowników o wolność państwa. Cała sprawa wywołała jednak burzliwą dyskusję na temat nierównego i niesprawiedliwego traktowania estońskich weteranów walczących po stronie niemieckiej i sowieckiej. Usunięcie pomnika weteranów walk w szeregach niemieckich z Pärnu, a następnie po przeniesieniu także z Lihula, wywołało protesty i ataki na pomniki upamiętniające

podziemie w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1944-1953, Gdańsk-Warszawa 2012, s. 511-518.

²² *Ibidem*, s. 514-515.

²³ Szerzej o problemie udziału ochotników estońskich w walce po stronie nazistowskich Niemiec: R. Michaelis, *Estończycy w Waffen SS*, Warszawa 2010, s. 25-86.

²⁴ T. Stryjek, *op.cit.*, s. 516-517; M. Laar, *Wojna w Lesie. Walka Estończyków o przetrwanie 1944-1956*, Kraków 2008, s. 27-321.

żołnierzy sowieckich w ponad 100 miejscach. W 2006 r. w czasie obchodu Dnia Zwycięstwa w Tallinie, przy pomniku Ofiar II Wojny Światowej („brązowy żołnierz”) doszło do incydentu znieważenia flagi państwowej, wniesionej tam przez przeciwników obchodów. W konsekwencji władze państwowe podjęły decyzję o przeniesieniu kontrowersyjnego pomnika na położony za miastem cmentarz żołnierzy sowieckich. Nastąpiło to w kwietniu i maju 2007 r. W Tallinie doszło wówczas do starć młodzieży, miejscowi Rosjanie protestowali pod sztandarami narodowymi, manifestując dumę z dorobku ZSRR. Pomnik po przeniesieniu odsłonięto 8 V 2007 r. Władze Estonii znalazły się pod zmasowanym atakiem strony rosyjskiej. Hakerzy z terenu Federacji Rosyjskiej przeprowadzili ataki na serwery estońskie. Władze Federacji zagroziły Estonii wstrzymaniem dostaw surowców energetycznych. W negocjacje między zwaśnionymi stronami zaangażowała się Unia Europejska²⁵.

Kontrowersje związane z przeniesieniem pomnika i znajdujących się pod nim ciał żołnierzy radzieckich pokazują, jak istotne znaczenie z punktu widzenia estońskiej polityki etnicznej ma polityka wobec pamięci. Wizja historii prezentowana przez środowiska narodowe w pewnym sensie usprawiedliwia upośledzoną pozycję osób rosyjskojęzycznych, które nie uzyskały obywatelstwa estońskiego. Warto jednak pamiętać, że określona polityka wobec pamięci jest również ważnym narzędziem polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej, próbującej dyskredytować estońskie wybory polityczne na arenie międzynarodowej, co budzi poważne zaniepokojenie władz Estonii, szczególnie w kontekście ostatnich wydarzeń na Ukrainie.

Nie jest tajemnicą, że Federacja Rosyjska od momentu rozpadu ZSRR podejmuje szereg działań zmierzających do umocnienia swoich wpływów na obszarze posowieckim. Okres drugiej prezydentury Władimira Putina jest czasem konsekwentnej realizacji tych zamierzeń na czterech głównych płaszczyznach. Pierwszą z nich jest płaszczyzna polityczna, która obejmuje obok kroków dyplomatycznych także inicjatywy zmierzające w kierunku reintegracji obszaru poradzieckiego pod egidą Moskwy. Płaszczyzna militarna obejmuje nie tylko troskę o utrzymanie czy ewentualną rozbudowę sieci rosyjskich baz wojskowych, zaliczyć możemy do niej również projekty sojuszy militarnych czy w końcu akcje militarne podejmowane w obronie rosyjskich interesów na obszarze poradzieckim (*casus* Gruzji i Ukrainy). Dwie kolejne płaszczyzny, tj. ekonomiczna i społeczno-kulturowa są szczególnie istotne z punktu widzenia państw nadbałtyckich. Zależność od rosyjskich surowców energetycznych, stopniowo malejąca na skutek implementacji unijnych i litewskich inicjatyw dywersyfikacyjnych (mobilny terminal LNG *Independence*),

²⁵ T. Stryjek, *op.cit.*, s. 540-544; H.A. Conley, T.P. Gerber, *Russian soft power in the 21st century an examination of Russian compatriot policy in Estonia*, Rapport of CISIS Europe Programme, [August] 2011, s. 4-8.

pozostaje poważnym instrumentem polityki Rosji wobec tego regionu. Równie problematyczne są silnie powiązania miejscowych gospodarek z rynkiem rosyjskim, co pokazały rosyjskie kontrsankcje z 2014 r. Kluczowym problemem jest jednak notoryczne ingerowanie Federacji Rosyjskiej w wewnętrzną politykę państw poradzieckich pod pretekstem ochrony praw „zagranicznych rodaków”. Rosjanie zabiegają m.in. o przyznanie rosyjskojęzycznym rezydentom państw nadbałtyckich prawa do udziału w wyborach powszechnych oraz o nadanie językowi rosyjskiemu statusu języka państwowego²⁶. To wszystko w sposób oczywisty wpływa na estońską politykę etniczną.

Podmioty i kluczowe instrumenty estońskiej polityki etnicznej

Odzyskanie niepodległości rozbudziło wśród estońskich polityków dyskusje na temat sposobu nowego ułożenia stosunków społeczno-politycznych w państwie. Ogromne emocje towarzyszące procesowi usamodzielniania się Estonii przyczyniły się do poważnego wzrostu nastrojów antyrosyjskich. Entuzjazm towarzyszący zmianom widoczny wśród Estończyków, zderzał się ze strachem i niepewnością jutra obecną wśród populacji rosyjskojęzycznej. Uznanie niepodległości Estonii zachęciło zwolenników rozwiązań radykalnych do dalszej aktywności. Kluczowym problemem było ostateczne rozstrzygnięcie kwestii statusu osób rosyjskojęzycznych żyjących w Estonii oraz doprecyzowanie przepisów regulujących posługiwanie się językiem rosyjskim w sferze publicznej. Środowiska związane z *Interdwiżenijem* postulowały przyznanie obywatelstwa estońskiego wszystkim mieszkańcom Estonii, w tym żołnierzom Armii Czerwonej posiadającym stałe zameldowanie w republice. Propozycja ta była nie do przyjęcia dla ugrupowań niepodległościowych. Uczestnicy Kongresu Estonii w czasie posiedzenia z 16 III 1991 r. sugerowali wręcz, że przyznanie obywatelstwa Estonii wszystkim mieszkańcom republiki przyniesie ze sobą wygaśnięcie narodu estońskiego. Część osób wprost podnosiła konieczność przeprowadzenia dobrowolnej reemigracji sowieckiego personelu wojskowego oraz funkcjonariuszy sowieckiego aparatu represji. Oczywiście niektórzy zakładali, że wraz z tą grupą Estonię opuści także znaczna część miejscowych Rosjan. Inni, bardziej realistycznie odnoszący się do sprawy, sugerowali konieczność opracowania odpowiednio skrojonej procedury naturalizacyjnej, która będzie stymulowała proces integracji ludności rosyjskojęzycznej²⁷.

²⁶ A.P. Tsygankov, *Russia's Foreign Policy. Change and Continuity in National Identity*, Lanham 2010, s. 55-220; J. Hedenskog, R. Larsson, *Russian Leverage on the CIS and the Baltic States*, Stockholm 2007, s. 20-109; M. Kosienkowski, *Strategia adaptacyjna Federacji Rosyjskiej wobec państw bałtyckich*, Toruń 2006, s. 45-114.

²⁷ J. Darski, *op.cit.*, s. 135-137.

Sposób rozwiązania problemu mniejszości rosyjskojęzycznej miał kluczowe znaczenie dla przyszłości Estonii, ponieważ nie wszyscy przedstawiciele wspomnianej grupy opowiedzieli się za niezależnością Estonii, co mogło mieć istotny wpływ na przebieg reform i politykę zagraniczną tej niewielkiej nadbałtyckiej republiki. Zgodnie z badaniami socjologicznymi przeprowadzonymi tuż po ogłoszeniu przez Radę Najwyższą ESRR niepodległości, aż 99% etnicznych Estończyków opowiadało się za niepodległością Estonii, podobny stosunek prezentowało 54% osób rosyjskojęzycznych, 19% było przeciwnych, pozostali nie mieli wyrobionego zdania²⁸.

Wyniki wyżej przytoczonych badań były dużym zaskoczeniem dla części badaczy, gdyż pokazywały, że mimo wszystko większość populacji rosyjskojęzycznej opowiadała się za niepodległością. Inne badania przeprowadzone w 1986 r. przyniosły jeszcze ciekawsze rezultaty. Zgodnie z nimi, aż 78% osób posługujących się na co dzień językiem rosyjskim, uważało się za ludzi sowieckich, a tylko 15% za Rosjan²⁹. Co dowodziło, że miejscowa populacja rosyjskojęzyczna nie koniecznie ciąży w stronę Rosji.

Wśród zwolenników opcji niepodległościowej największą popularność zyskał projekt przywrócenia mocy prawnej ustawy o obywatelstwie z 1 VII 1938 r., co nastąpiło dopiero 26 II 1992 r. W efekcie obywatelstwo automatycznie uzyskali wszyscy obywatele międzywojennej Republiki Estońskiej oraz ich potomkowie w linii ojca. Pozostali musieli przejść proces naturalizacji. Warunkiem było przynajmniej dwuletnie zameldowanie na terytorium Estonii począwszy od 30 III 1990 r., zaliczenie egzaminu z języka estońskiego oraz złożenie przysięgi na wierność republice. Wówczas, po odczekaniu roku, można było uzyskać obywatelstwo. Procedury naturalizacyjnej nie mogły przejść osoby działające w strukturach wywiadowczych Związku Radzieckiego, funkcjonariusze służb bezpieczeństwa oraz personel wojskowy w służbie czynnej. Z egzaminu językowego zwolniono osoby, które przed 24 II 1990 r., tj. przed wyborami do Kongresu Estonii, zarejestrowały się jako osoby ubiegające się o obywatelstwo Estonii (ok. 35 tys. osób) oraz osoby zasłużone dla Estonii (literaci, uczeni, sportowcy itd., ok. 800 osób)³⁰.

Ze względu na szereg problemów związanych z implementacją przedwojennego prawa o obywatelstwie, władze estońskie zmuszone były wprowadzić szereg poprawek. Przykładowo ustawa z 1938 r. pozbawiała możliwości uzyskania obywatelstwa przez osoby urodzone w czasie „okupacji”, dlatego ten przepis anulowano. W roku następnym (23 III 1993 r.) wprowadzono poprawkę umożliwiającą dziedziczenie obywatelstwa w linii matki. Dnia 11 II 1993 r. doprecyzowano też przepisy o egzaminie językowym. Zgodnie z nimi wydzielono 6 stopni znajomości

²⁸ D. Auers, *Comparative Politics and Government of the Baltic States Estonia, Latvia and Lithuania in the 21st Century*, Basingstoke 2015, s. 144.

²⁹ T.U. Raun, *op.cit.*, s. 257.

³⁰ J. Darski, *op.cit.*, s. 137-139.

języka oznaczonych literami od „A” do najwyższej „F”. Urzędnicy państwowi, zgodnie z wcześniejszymi regulacjami, w zależności od zajmowanego stanowiska, musieli legitymować się dobrą lub bardzo dobrą znajomością języka³¹.

Całość tych zmian doprecyzowana została w nowej ustawie o obywatelstwie z 31 I 1995 r. Zgodnie z nimi osoba ubiegająca się o obywatelstwo musi mieć ukończony 15 rok życia oraz legitymować się co najmniej 5-letnim udokumentowanym pobytem na terytorium Estonii. Podobnie jak wcześniej, procedura naturalizacji trwała jeden rok. Chętni muszą udokumentować posiadanie legalnego źródła dochodów oraz złożyć deklarację lojalności Republice Estońskiej. Najbardziej dotkliwą zmianą było wprowadzenie znacznie bardziej rozbudowanego egzaminu językowego, który w nowej wersji był znacznie trudniejszy (poziom E). Składał się on z kilku części (słuchanie, pisanie, czytanie i rozmowa). Przy czym wprowadzono możliwość zwolnienia z części egzaminu, jeżeli dana osoba ukończyła edukację w języku estońskim na określonym poziomie (podobne regulacje wprowadzono na Łotwie). Aby ułatwić dostęp do procedury naturalizacyjnej utworzono darmowe kursy językowe finansowane z funduszy Unii Europejskiej i dotacji Ministerstwa Kultury, niestety nie wszyscy mogli liczyć na takie wsparcie. Od akcesji Estonii do Unii Europejskiej, tj. od 2004 r., osoby, które zdały egzamin z języka estońskiego mogą uzyskać zwrot poniesionych kosztów z funduszy europejskich³².

Problem wprowadzenia nowych przepisów o obywatelstwie mocno podzielił obóz demokratyczny. W toku dyskusji wyłoniły się różne stanowiska, często radykalnie odmienne. Premier rządu ESRR Edgar Savisaar, jeden z czołowych działaczy niepodległościowych, był zwolennikiem koncyliacyjnego sposobu rozwiązania problemu. Środowisko z nim związane postulowało przyznanie obywatelstwa estońskiego wszystkim mieszkańcom republiki urodzonym w Estonii przed 20 VIII 1992 r. Postulat ten stał się jednym z kluczowych elementów programu politycznego nowej Estońskiej Partii Centrum, powołanej 12 X 1991 r. Kontrowersje wokół ustawy o obywatelstwie oraz poważny kryzys gospodarczy, będący skutkiem radykalnych reform gospodarczych sprawiły, że Edgar Savisaar złożył dymisję w styczniu 1992 r.³³

Kluczowy wpływ na kształt reform państwowych uzyskało wówczas ugrupowanie popierające prawną restytucję międzywojennej Republiki Estońskiej. Jego liderem był Maart Laar, historyk estońskiego ruchu oporu i działacz narodowy.

³¹ *Ibidem*, s. 139.

³² J. Ładzińska, *Mniejszość rosyjska w Republice Estońskiej – uwarunkowania tożsamości izolacjonistycznej*, [w:] *Tożsamości, postawy społeczno-polityczne i separatyzmu mniejszości etnicznych na obszarze poradzieckim / Идентичности, социально-политические ориентации и сепаратизмы этнических меньшинств на постсоветском пространстве*, V.D. Kurganskaja, A. Wierzbicki, P. Załęski (red.), Warszawa 2013, s. 270 i n.

³³ J. Darski, *op.cit.*, s. 138-139.

Został on pierwszym premierem Estonii wybranym w wolnych wyborach. Zasnął z niezwykle innowacyjnego i odważnego programu reform polityczno-gospodarczych, określanego później „estońskim cudem”³⁴. Podobny radykalizm cechował go w czasie opracowywania ostatecznego kształtu prawa o obywatelstwie i innych przepisów kluczowych z punktu widzenia estońskiej polityki etnicznej. Dodajmy, że większość tych regulacji, czasami po niewielkich nowelizacjach, do dzisiaj stanowi fundament estońskiej polityki etnicznej.

Duża stabilność estońskiego systemu politycznego sprawiła, że nawet po odnięciu od władzy Związku Ojczyźnianego M. Laara (powołany we wrześniu 1992 r.) estońska polityka etniczna nie zmieniła się w sposób zasadniczy. Koalicja centrum i lewicy z Edgarem Savisaarem wprowadziła tylko kosmetyczne korekty, które sugerowała Rada Europy, OBWE i Unia Europejska. Władze estońskie nie mogły ich ignorować, jeżeli poważnie myślały o członkostwie w Unii³⁵. Począwszy od 1995 r. wprowadzono szereg zwolnień i ułatwień w procedurze naturalizacyjnej przewidzianych dla osób niepełnosprawnych, sierot czy osób starszych (osoby urodzone przed 1 I 1930 r. nie musiały zdawać części pisemnej egzaminu językowego). W 1998 r., podobnie jak wcześniej na Łotwie, uchwalono poprawkę umożliwiającą dzieciom „osób o nieokreślonym obywatelstwie” uzyskać obywatelstwo estońskie, bez konieczności przechodzenia procedury naturalizacyjnej. Warunkiem była zgoda rodziców. Poprawki te obowiązywały aż do 2015 r. kiedy to 21 I uchwalona została nowelizacja ustawy o obywatelstwie, przyznająca apatrydom znacznie szersze uprawnienia, praktycznie zrównując ich w prawach z obywatelami estońskimi (z wyłączeniem prawa uczestnictwa w wyborach powszechnych). Zgodnie z nowymi przepisami możliwe było automatyczne uzyskanie obywatelstwa przez dzieci bezpaństwowców, którzy nie posiadali zezwolenia na stały pobyt na terytorium Estonii. Dodatkowo z pisemnej części egzaminu językowego zwolniono wszystkich aplikujących powyżej 65 roku życia³⁶.

Tabela 1. Skład etniczny Republiki Estońskiej w latach 1989-2016

	1989	2000	2009	2016
Estończycy	61,0%	67,6%	68,7%	69,7%
Osoby rosyjskojęzyczne	34,6%	28,9%	28,9%	25,2%
Polacy	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%

Źródło: D. Auers, *op. cit.*, s. 145; *Statistics Estonia*, <http://www.stat.ee> (14 VI 2016).

³⁴ T. Stryjek, *op.cit.*, s. 518-523.

³⁵ R. Nakai, *The Influence of Party Competition on Minority Politics: A Comparison of Latvia and Estonia*, „Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe” 2014, vol. 13, no. 1, s. 65-68.

³⁶ J. Ładzińska, *op.cit.*, s. 270; *Ending Childhood Statelessness: A Study on Estonia*, „European Network on Statelessness. Working Paper” 2015, no. 4, s. 5-8.

Osoby, które po rozpadzie Związku Radzieckiego utraciły obywatelstwo sowieckie i nie otrzymały automatycznie obywatelstwa estońskiego, przed rozpoczęciem procedury naturalizacyjnej musiały uzyskać zgodę na pobyt stały na terytorium Estonii. Warto podkreślić, że kwestia ostatecznego rozstrzygnięcia zasad przyznawania ludności rosyjskojęzycznej prawa do pobytu stałego stanowiła przedmiot ożywionego sporu dyplomatycznego pomiędzy Łotwą, Estonią i Federacją Rosyjską. Estoński parlament (*Riigikogu*) po burzliwych negocjacjach uchwalił odpowiednie przepisy dopiero 21 I 1993 r. Pierwotną wersję ustawy zawetował prezydent Lennart Meri, który skierował ją do Rady Europy. Po zasugerowanych zmianach ustawa o apatrydach została raz jeszcze rozpatrzona przez parlament i zatwierdzona przez prezydenta. Weszła w życie 12 VII 1993 r. i na jej mocy wszystkie osoby zameldowane na stałe na terytorium Estonii przed 1 VII 1990 r. uzyskały prawo do pobytu stałego i zatrudnienia w republice (pierwotna wersja ustawy przyznawała takie prawo na 5 lat)³⁷.

Dodajmy tylko, że władze na Kremlu łączyły z kwestią uregulowania statusu osób rosyjskojęzycznych w państwach nadbałtyckich sprawę demarkacji i delimitacji granic rosyjsko-łotewskiej i estońsko-łotewskiej oraz negocjacje na temat wyprowadzenia wojsk rosyjskich z obu tych państw. Wojska rosyjskie opuściły republiki nadbałtyckie w 1994 r. Negocjacje na temat kształtu estońsko-rosyjskiej linii granicznej ciągnęły się jeszcze długie lata. Po wielu perturbacjach traktat graniczny podpisano dopiero 17 II 2014 r.³⁸

Pomimo nacisków ze strony Federacji Rosyjskiej i części wpływowych organizacji międzynarodowych zajmujących się ochroną praw człowieka, Estończycy przeforsowali własny, segregacyjny model polityki etnicznej, która wyłączyła ludność rosyjskojęzyczną z kluczowych aspektów życia politycznego. Tym niemniej warto pamiętać, że władze republikańskie, w przeciwieństwie do Łotyszy, nie zdecydowały się na odgórne ograniczanie procesu naturalizacji, dlatego nie wprowadziły limitów naturalizacyjnych czy systemu tzw. „okien naturalizacyjnych”³⁹. Dzięki temu większość chętnych przeszła procedurę naturalizacji jeszcze w latach 90. XX w. W sumie od 1992 do 2015 r. w ten sposób obywatelstwo uzyskało 158 532 osób, z czego w latach 1992-2000 ponad 110 tys. W efekcie tych zmian oraz na skutek masowych wyjazdów do Federacji Rosyjskiej (tylko w latach 1991-1993 wyjechało ok. 55 tys. Rosjan) liczba apatrydów na terytorium Estonii stopniowo malała. W 1992 r. stanowili oni 32% ogółu populacji (ok. 500 tys. osób),

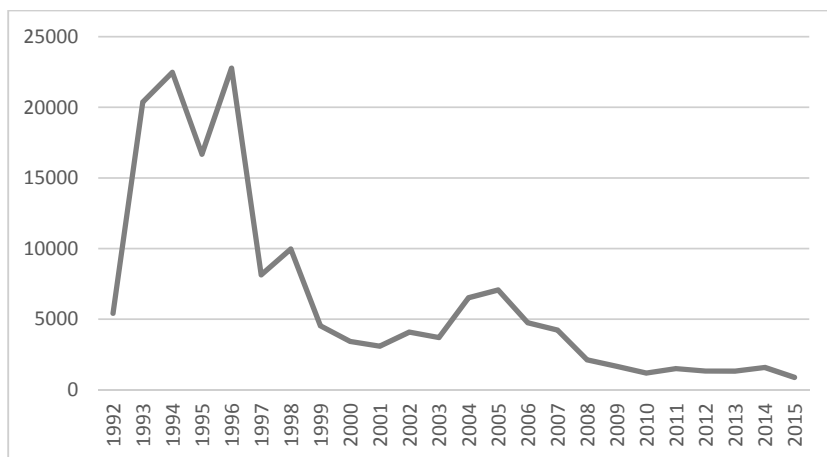
³⁷ *Integrating Estonia's non-citizen minority*, „Human Rights Watch Rapport” 1993, vol. 5, no. 20, s. 9.

³⁸ S. Simonsen, *Compatriot games. Explaining the 'diaspora linkage' in Russia's military withdrawal from the Baltic States*, „Europe-Asia Studies” 2001, vol. 53, no. 5, s. 772-786; *After 20 years, Russia and Estonia sign border treaty*, Reuters, 18 II 2014.

³⁹ Szerzej zob. Д. Блейере, И. Бутулис, А. Зунда, А. Странга, И. Фелдманис, *История Латвии. XX век*, Рига 2005, s. 417.

w 2000 r. 12%, a w 2015 już tylko 6,1%. Obecnie w Estonii żyje ponad 1350 tys. osób, z czego obywatelstwo estońskie posiada ponad 1 250 tys., mieszkańców o „nieokreślonym obywatelstwie” jest niewiele ponad 80 tys., ale aż 90 tys. osób przyjęło obywatelstwo rosyjskie⁴⁰.

Wykres 1. Postęp procesu naturalizacji w Estonii

Źródło: *Citizenship*, <http://www.estonia.eu> (14 VI 2016).

Konsytuacja Estonii, bazująca na konstytucji z 1920 r. – przyjęta w referendum 28 VI 1992 r. i obowiązująca od 3 VII 1992 r. – uważana jest za jedną z najbardziej liberalnych ustaw zasadniczych w Europie⁴¹. Gwarantuje ona osobom nie posiadającym obywatelstwa szereg przywilejów, pod warunkiem uzyskania zgody na pobyt stały. Apatrydzi mogą zatem bez przeszkód uczestniczyć w życiu społecznym republiki, od 1993 r. mogą też głosować i kandydować w wyborach samorządowych. Pozbawieni są jednak prawa uczestnictwa w wyborach powszechnych⁴².

Mniejszości narodowe i etniczne cieszą się w Estonii autonomią kulturalną, ustanowioną na mocy ustawy z 26 X 1993 r. Przepisy te gwarantują zachowanie własnej tożsamości, kultury i języka. Przy czym za mniejszości narodowe uznawani są obywatele estońscy innych narodowości, którzy pragną zachować

⁴⁰ *Citizenship*, <http://www.estonia.eu> (14 VI 2016).

⁴¹ Szerzej o konstytucji Estonii: J. Zieliński, *Systemy konstytucyjne Łotwy, Estonii i Litwy*, Warszawa 2000, s. 16-101; W. Żebrowski, *Współczesne systemy polityczne Litwy, Łotwy i Estonii. Podobieństwa i różnice*, Olsztyn 2004, s. 43-60.

⁴² J. Lewandowski, *Estonia. Historia...*, s. 240 i n.

własny język, obyczaje czy religię. Tak więc każda mniejszość narodowa licząca co najmniej 3 tys. osób ma możliwość powołania własnej organizacji posiadającej osobowość prawną. Dodatkowo, przedstawiciele mniejszości uzyskali prawo wyboru przedstawicieli do Rady Kultury, będącej ważnym podmiotem estońskiej polityki etnicznej. Instytucja ta może powoływać własne oddziały terytorialne oraz prowadzić mniejszościowe instytucje kulturalne i oświatowe finansowane z budżetu państwa. Estończycy powołali także Radę Konsultacyjną Mniejszości Narodowych, ważne ciało doradcze uczestniczące w cyklicznych spotkaniach z prezydentem i premierem republiki⁴³. I chociaż wyżej opisane regulacje prawne i instytucje przewidziane były głównie dla obywateli estońskich, to pozytywne efekty ich funkcjonowania odczuwają wszyscy.

Konstytucja estońska z 1992 r. potwierdziła status języka estońskiego jako jedyne języka państwowego. Językami mniejszości narodowych można bez ograniczeń posługiwać się w sferze prywatnej, mogą one być także wykorzystywane przez mniejszościowe organizacje kulturalne, NGOs czy też szkoły⁴⁴. Zauważmy, że w przeciwieństwie do Republiki Łotewskiej władze estońskie znacznie ostrożniej przystąpiły do zmian w placówkach mniejszości etnicznych. Dopiero po dekadzie przygotowań, w 2007 r. podjęto decyzję o wdrożeniu „programu integracyjnego” w tego typu szkołach. Przy czym program ten objął wyłącznie szkoły średnie. Jego kluczowym założeniem było stopniowe rozszerzanie bazy programowej nauczanej w języku estońskim. Co roku dodawano kolejny przedmiot prowadzony w tym języku. Programem objęto wszystkie szkoły średnie, które wsparto znacznymi dotacjami państwowymi przeznaczonymi m.in. na odpowiednie przygotowanie nauczycieli do prowadzenia lekcji w języku estońskim. Dodatkowo wzrosły wynagrodzenia kadry pedagogicznej. Od 2011 r. wszystkie szkoły średnie mniejszości etnicznych mają obowiązek nauczać przynajmniej 60% przedmiotów w języku estońskim. Władze chcą w ten sposób umożliwić absolwentom tego typu placówek kontynuowanie nauki na estońskich uniwersytetach. Jednocześnie, pragnąc uspokoić przedstawicieli mniejszości, władze zagwarantowały dalszą naukę w szkołach podstawowych w języku określonej grupy etnicznej, najczęściej w języku rosyjskim⁴⁵.

Część badaczy zarzuca ósrodkowi decyzyjnemu w Tallinie, że przygotowując swój program edukacyjny dla szkół mniejszości etnicznych, skoncentrowano się

⁴³ R. Runiewicz-Jasińska, *Oświata polska w niepodległej Litwie, Łotwie i Estonii w latach 1991-2001*, Wilno 2003, s. 151 i n.

⁴⁴ J. Sozański, *Prawa mniejszości narodowych na Litwie, Łotwie i Estonii*, Warszawa 1998, s. 63-65.

⁴⁵ R. Runiewicz-Jasińska, *Polityka oświatowa państw nadbałtyckich (Litwy, Łotwy i Estonii)*, Toruń 2005, s. 87-113; K. Lindemann, E. Saar, *Ethnic inequalities in education: second-generation Russians in Estonia*, „Ethnic and Racial Studies”, 2012, vol. 35, no. 11, s. 1975-1990; M. Soll, S. Salvat, A. Masso, *Changes in language policy in Estonia: Self-descriptions of Russian-speaking students*, „Trames” 2015, vol. 19 (64-69), s. 223-226.

głównie na rozładowaniu problemu ludności rosyjskojęzycznej. W konsekwencji przedstawiciele innych mniejszości mają kłopoty z utworzeniem własnych placówek oświatowych, dlatego wybierają naukę w szkołach z językiem rosyjskim. Sprzyja to procesowi „rusyfikacji” mniejszości nierosyjskich żyjących na stałe w Estonii, w tym mniejszości polskiej⁴⁶.

Obecnie zabiegi podejmowane na rzecz integracji społecznej mniejszości etnicznych stanowią kluczowy element estońskiej polityki etnicznej. Ich podstawowym celem jest wspieranie skuteczności polityki naturalizacyjnej, oświatowej oraz szeroko rozumianej polityki kulturalnej. W wielu aspektach działania te przypominały kroki podjęte przez rząd Republiki Łotewskiej mniej więcej w tym samym okresie. W 1998 r. władze Estonii powołały państwową Fundację Integracji, koordynującą i wspierającą finansowo projekty integracyjne prowadzone przez instytucje państwowe i miejscowe NGOs, a także pozyskującą środki na ten cel ze źródeł zagranicznych. W roku 2000 zaakceptowano i rozpoczęto implementację pierwszego rządowego programu integracyjnego na lata 2000-2007 koordynowanego przez Ministerstwo Kultury. W 2008 r. przystąpiono do realizacji kolejnego etapu planu na lata 2008-2013, który został nieco zmodyfikowany w 2011 r. W 2014 r. opracowano i przystąpiono do realizacji Strategii Integracji i Spójności Społecznej w Estonii „Integrating Estonia 2020”. Celem tych programów było przede wszystkim „zwiększenie otwartości społeczeństwa estońskiego”, nie tylko poprzez promowanie znajomości języka państwowego wśród osób nieposiadających obywatelstwa, ale także przez zachęcanie Estończyków do przyjęcia życzliwej postawy wobec „innych” oraz do wspierania procesu ich integracji społecznej. Badania socjologiczne przeprowadzone w czerwcu 2015 r. potwierdzają, że aż 57% apatrydów w dalszym ciągu chce aplikować o obywatelstwo estońskie. W ich opinii główną przeszkodą w procesie naturalizacji w dalszym ciągu pozostaje dość trudny egzamin językowy. Jednak z drugiej strony stopniowo rośnie liczba osób posługujących się językiem estońskim. Wśród przedstawicieli mniejszości etnicznych posiadający prawo stałego pobytu na terytorium republiki 37% respondentów legitymowało się aktywną znajomością języka estońskiego, a bierną aż 48%. W sumie tylko 15% badanych nie posługiwało się na co dzień językiem estońskim. Dane te pokazują, że estońska polityka integracyjna powoli przynosi oczekiwane rezultaty⁴⁷.

Nie jest tajemnicą, że jednym z największych krytyków estońskiej polityki etnicznej są władze Federacji Rosyjskiej. Od lat podejmują one szereg działań

⁴⁶ A. Aidarov, W. Drechsler, *Estonian Russification of non-Russian Ethnic Minorities in Estonia? A Policy Analysis*, „Trames” 2013, vol. 17 (62-67), s. 104-119.

⁴⁷ *Integration in Estonian society*, <http://estonia.eu/about-estonia/society/integration-in-estonian-society.html> (14 VI 2016); *The Strategy of Integration and Social Cohesion in Estonia „Integrating Estonia 2020”*, http://www.kul.ee/sites/kulminn/files/integrating_estonia_2020.pdf (14 VI 2016).

mających na celu wsparcie estońskich partii politycznych postulujących liberalizację polityki etnicznej. Na takie wsparcie mogły liczyć przede wszystkim Partia Rosyjska w Estonii oraz Zjednoczona Rosyjska Partia Lewicowa, która powstała z połączenia Estońskiej Partii Lewicowej (1991 r. – Estońska Partia Komunistyczna, od 1992 r. zmieniła nazwę na Estońska Demokratyczna Partia Pracy, od 1997 r. Estońska Socjaldemokratyczna Partia Pracy, a od 2004 r. Estońska Partia Lewicowa) i Partii Konstytucyjnej. Jednym z kluczowych postulatów tych partii jest zrównanie praw apatrydów i obywateli estońskich. W prasie estońskiej pojawiały się także sugestie, że w 2007 r. władze Rosji oferowały wsparcie centrolewicowej Partii Centrum Edgara Savisaara, która wygrała w 2003 r. wybory samorządowe w Narwie i Tallinie przy wydatnym wsparciu ludności rosyjskojęzycznej. Trudno jednak oprzeć się wrażeniu, że praktyczne efekty działań podejmowanych przez władze Federacji są znikome⁴⁸. Tym bardziej, że jedyne ugrupowanie posiadające jakiegokolwiek realne wpływy polityczne, tj. Partia Centrum, jest znacznie bardziej niezależne od łotewskiego odpowiednika – Centrum Zgody⁴⁹.

Warto jednak podkreślić, że próby wspierania przychylnych Kremlowi ugrupowań politycznych stanowią jedynie element szerokiego instrumentarium wykorzystywanego w polityce wobec Republiki Estońskiej. Od początku lat 90. XX w. władze federalne nieustannie kierują skargi na Estonię do europejskich i międzynarodowych organizacji zajmujących się ochroną praw człowieka m.in. do Rady Praw Człowieka ONZ, OBWE, Rady Europy, Unii Europejskiej, Europejskiego Trybunału Praw Człowieka⁵⁰. Stworzyły także rozbudowany system pomocy „zagranicznym rodakom” w Estonii. Zajmują się tym różnego typu organizacje, m.in. Fundacja *Russkij Mir* (*Русский мир*, powołana dekretem prezydenta Władimira Putina w 2007 r.), Fundacja na Rzecz Obrony Praw Rosjan (*российских соотечественников*) za Granicą, organizacja Świat bez Nazizmu z jej lokalnymi oddziałami w poszczególnych państwach nadbałtyckich. Niezwykle istotną rolę w tym aspekcie polityki Moskwy pełni również Federalna Agencja ds. Wspólnoty Niepodległych Państw, Rodaków Mieszkających za Granicą i Międzynarodowej Współpracy Humanitarnej (ros. *Россоотрудничество*). Na ich funkcjonowanie władze na Kremlu przeznaczają miliony dolarów i m.in. za ich pośrednictwem wspierane są lokalne organizacje zrzeszające osoby rosyjskojęzyczne żyjące na obszarze poradzieckim oraz przychylnie Moskwie partie polityczne. Szacuje się, że 68% grantów przyznawanych przez wymienione organizacje trafia w ten czy inny sposób do osób powiązanych z prorosyjskimi ugrupowaniami w państwach nadbałtyckich. Na podstawie dochodzenia prowadzonego przez Bałtyckie Centrum Dziennikarstwa Śledczego *Re:Baltic* wiemy o aktywności ok. 40 prorosyj-

⁴⁸ *The „Humanitarian Dimension” of Russian Foreign Policy toward Georgia, Moldova, Ukraine and the Baltic States*, G. Pelnēns (ed.), Riga 2010, s. 68-69.

⁴⁹ A. Szabaciuk, *Polityka etniczna Republiki Łotewskiej*, „Politeja” 2016, t. 41, nr 2, s. 335-337.

⁵⁰ Szerzej: *The „Humanitarian Dimension”...*, s. 52-61.

skich organizacji pozarządowych wspieranych przez rosyjskie firmy i osoby indywidualne. Oficjalnie otrzymały one wsparcie w wysokości 1,5 mln EUR tylko w okresie trzech ostatnich lat. Jednak rzeczywisty poziom subwencji jest najprawdopodobniej znacznie wyższy⁵¹.

Jedną z najważniejszych prorosyjskich organizacji pozarządowych działających w Estonii jest Dom Rosyjski w Tallinie, będący częścią sieci ponad 50 tego typu placówek promujących rosyjski język i kulturę. *Россотрудничество* planuje do 2020 r. rozbudowę wspomnianej sieci do 100 placówek. Inną ważną instytucją pozarządową, promującą język i kulturę rosyjską, jest powołane w 2008 r. Centrum Rosyjskie przy Instytucie Puszkina w Tallinie, które wspiera akcje popularyzacji znajomości języka rosyjskiego wśród rosyjskojęzycznej młodzieży w Estonii, organizuje kursy językowe, opracowuje materiały dydaktyczne dla nauczycieli szkół rosyjskojęzycznych i wystawia odpowiednie certyfikaty językowe⁵².

Istotne miejsce w systemie prorosyjskich organizacji w Estonii pełnią organizacje młodzieżowe. Jedną z najbardziej prężnych jest *Молодоје Слово* (ros. *Молодое слово*), powołana w 2009 r. Do jej głównych sfer działalności zaliczyć można wspieranie wymiany młodzieży z Federacją Rosyjską, promowanie sportu, konkursów językowych, organizowanie obozów letnich oraz manifestacji publicznych. Wspomniana organizacja jest także mocno zaangażowana w akcje walki „przeciwko fałsyfikowaniu historii Rosji”, promując rosyjską wizję historii regionu. Dbą o sowieckie miejsca pamięci. Władze Federacji wspierają także Prawnicze Centrum Informacyjne Praw Człowieka, którego głównym celem jest pomoc prawna przedstawicielom mniejszości rosyjskojęzycznej⁵³.

Rosja podejmuje także inne działania. Od 2006 r. intensywnie rozwija program powrotu rodaków do ojczyzny. Paralelnie prowadzony jest program paszportyzacji estońskich apatrydów. Inicjowane są także działania mające na celu ograniczenie procesu naturalizacji populacji rosyjskojęzycznej w Estonii. Przykładowo 17 VI 2008 r. Dmitrij Miedwiediew wydał dekret, na mocy którego dawni obywatele ZSRR, a obecnie rezydenci na terenie Łotwy i Estonii nieposiadający łotewskiego czy estońskiego obywatelstwa, zostali objęci reżimem bezwizowym. Udogodnienia te nie dotyczyły osób, które przeszły proces naturalizacji i uzyskały obywatelstwo łotewskie lub estońskie⁵⁴.

W pomoc populacji rosyjskojęzycznej w Estonii zaangażowała się także Estońska Cerkiew Prawosławna (ECP) w jedności z Patriarchatem Moskiewskim. Sprzyja ona zachowaniu rosyjskich tradycji, kultury oraz podtrzymywaniu więzi

⁵¹ *Kremlin's millions: How Russia funds NGOs in Baltics*, <http://en.delfi.lt/nordic-baltic/kremlins-millions-how-russia-funds-ngos-in-baltics.d?id=68908408> (10 VIII 2015); A. Szabaciuk, *Polityka etniczna...*, s. 337 i n.

⁵² H.A. Conley, T.P. Gerber, *op.cit.*, s. 14-15.

⁵³ *The „Humanitarian Dimension”...*, s. 71-75.

⁵⁴ Ł. Makowski, *System polityczny Łotwy*, Toruń 2010, s. 167.

z narodem rosyjskim miejscowej populacji rosyjskojęzycznej, przez co może liczyć na wsparcie władz federalnych i rosyjskiego biznesu. Zauważmy, że tylko w 2010 r. ECP otrzymała ponad 1,2 mln EUR dotacji na budowę świątyń, w większości od powiązanych z Kremlem rosyjskich biznesmenów. Władze estońskie nieprzychylnym okiem spoglądają na dzielność podporządkowanej Moskwie Cerkwi, z tego powodu dopiero w kwietniu 2002 r. zgodziły się na formalną rejestrację tej wspólnoty. Do tego momentu jedynym uznawanym Kościołem prawosławnym w Estonii była autokefaliczna Estońska Apostolska Cerkiew Prawosławna. Obecnie szacuje się, że do ECP przynależy ok. 150 tys. osób (głównie rosyjskojęzycznych), a do Estońskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej od 15 do 20 tys. wiernych (w większości etnicznych Estończyków). Co ciekawe, wśród osób rosyjskojęzycznych odsetek ateistów jest dwa razy mniejszy niż wśród Estończyków⁵⁵.

Ważnym podmiotem estońskiej polityki etnicznej są media działające na terenie republiki. Władze Federacji Rosyjskiej od lat wspierają ekspansję mediów rosyjskojęzycznych na obszarze poradzieckim, umożliwiając bezpłatny odbiór rosyjskich kanałów poprzez platformy satelitarne, ale także uruchamiając programy dotujące tego typu media w poszczególnych państwach poradzieckich. W ten sposób promują własną wizję historii i otaczającego nas świata. W efekcie osoby narodowości estońskiej i populacja rosyjskojęzyczna najczęściej żyją w innych przestrzeniach informacyjnych, co budzi duży niepokój władz Estonii⁵⁶.

Kluczową instytucją koordynującą pracę najważniejszych rosyjskojęzycznych mediów na obszarze poradzieckim jest *Baltic Media Alliance* z siedzibą w Rydze – posiadający swoje oddziały również na Litwie i w Estonii. *Baltic Media Alliance* jest jednym z największych konsorcjów medialnych w państwach nadbałtyckich, nadzorującym 11 zależnych od siebie spółek medialnych. Koncentruje się on głównie na produkcji rosyjskojęzycznych kanałów telewizyjnych na czele z najpopularniejszym Pierwszym Kanałem Bałtyckim. Zależne od holdingu spółki emitują m.in. kanał REN (w trzech odsłonach *Baltija*, *Eesti*, *Lietuva*), Pierwszy Bałtycki Kanał Muzyczny, NTV mir (*Baltija* i *Lietuva*). Holding wydaje m.in. popularną rosyjskojęzyczną gazetę „MK-Estonia”⁵⁷.

Badania socjologiczne przeprowadzone w październiku 2013 r., pokazują, że przedstawiciele mniejszości etnicznych w Estonii oglądają telewizję średnio

⁵⁵ H.A. Conley, T.P. Gerber, *op.cit.*, s. 22-23; A. Bulakh, J. Tupay, K. Kaas, E. Tuohy, K. Visnapuu, J. Kivirähk, *Russian Soft Power and Non-Military Influence: The View from Estonia*, [w:] *Tools of Destabilization. Russian Soft Power and Non-military Influence in the Baltic States*, M. Winnerstig (ed.), Stockholm 2014, s. 58-59.

⁵⁶ Szerzej: J. Hajduk, T. Stepniewski, *Wojna hybrydowa Rosji z Ukrainą: uwarunkowania i instrumenty*, „Studia Europejskie” 2015, nr 4, s. 135-148.

⁵⁷ A. Kudors, *Russian Soft Power and Non-Military Influence: The View from Latvia*, [w:] *Tools of Destabilization...*, s. 87-88; A. Szabaciuk, *Polityka Federacji...*, s. 209.

3 godz. i 36 min. Najchętniej Pierwszy Kanał Bałtycki, NTV mir oraz rosyjską telewizję RTR Planeta. Najpopularniejsze rosyjskojęzyczne gazety poza „МК-Estonia” to rosyjskojęzyczna wersja „Postimees” i gazeta „День за Днём”. Duże znaczenie mają także gazety lokalne, wydawane w Tallinie („Linnaleht” i „Столица”) i w Narwie („Город”). W języku rosyjskim nadawane są także 4 estońskie kanały radiowe: państwowy Radio 4 oraz komercyjne Русское Радио, Sky Radio i Народное Радио⁵⁸.

Próba bilansu

Polityka etniczna Republiki Estońskiej budzi szereg wątpliwości nie tylko w samej Estonii, ale także poza jej granicami. Podobnie przedstawia się sprawa ocen owej polityki. Analizując ten problem trafimy na szereg skrajnie odmiennych stanowisk. Część badaczy akcentuje pozytywne aspekty polityki ośrodka decyzyjnego w Tallinie, inni uważają, że zmiany ustrojowe, jakie zaszły w Estonii po odzyskaniu niepodległości, sprawiły, że miejscowy system polityczny zyskał cechy demokracji etnicznej (etnokracji)⁵⁹. Możemy się oczywiście po części zgodzić z takim sposobem stawiania sprawy, musimy jednak pamiętać, że głównym celem estońskiej polityki etnicznej nie jest odseparowanie mniejszości rosyjskojęzycznej od narodu tytularnego. Władze Estonii promują szeroko rozumianą integrację społeczną wszystkich grup etnicznych zamieszkujących państwo. Osoby, które przejdą proces naturalizacji cieszą się pełnią praw obywatelskich. Co więcej, przepisy o autonomii kulturalnej gwarantują im swobodny rozwój ich kultury, pozwalają pogłębiać znajomość języka ojczystego oraz swobodnie praktykować określone religie czy wyznania.

Ograniczanie praw populacji rosyjskojęzycznej budzi jednak poważne wątpliwości obrońców praw człowieka. Federacja Rosyjska próbowała wykorzystywać te wątpliwości we własnej polityce wobec regionu nadbałtyckiego. W ostatnich dekadach przeznaczono setki milionów dolarów na wsparcie miejscowej populacji rosyjskojęzycznej czy na różne sposoby zachęcano do przyjmowania obywatelstwa rosyjskiego. W sumie ponad 90 tys. osób z ok. 500 tys. apatrydów żyjących na terytorium Estonii zdecydowało się na taki krok.

Nie zmienia to faktu, że przeważająca większość osób rosyjskojęzycznych wiąże swoją przyszłość z Estonią, część z nich pomyślnie przeszła proces naturalizacji (ok. 160 tys. osób), inni nie porzucają nadziei, że uda się im to w najbliższym czasie. Wydaje się, że zabiegi te nie wynikają z czysto pragmatycznego podejścia i nie

⁵⁸ A. Bulakh, J. Tupay, K. Kaas, E. Tuohy, K. Visnapuu, J. Kivirähk, *op.cit.*, s. 52-54.

⁵⁹ G. Smith, *The Ethnic Democracy Thesis and the Citizenship Question in Estonia and Latvia*, „Nationalities Papers” 1996, vol. 24, no. 2, s. 199-216.

są tylko próbą wykorzystania możliwości, jakie daje obecnie estoński paszport i estońskie obywatelstwo. Procesy społeczne zachodzące w ESRR, i w niepodległej Estonii, mocno odcisnęły się na postawach miejscowej populacji rosyjskojęzycznej. Związki relacyjne zachodzące między tą kategorią populacji państwa a Federacją Rosyjską nie są na tyle silne, aby ośrodek decyzyjny na Kremlu mógł swobodnie wykorzystywać tę ludność w swojej polityce wobec Estonii. Korzyści płynące z członkostwa w Unii Europejskiej sprawiają, że coraz więcej młodych osób rosyjskojęzycznych wiąże swoją przyszłość z Europą. Nawet rosyjscy badacze dostrzegają specyfikę sytuacji miejscowej populacji rosyjskojęzycznej. Opisu ją, używają niekiedy terminu „Euro-Rosjanie”, chcąc w ten sposób podkreślić przemiany zachodzące w procesie samoidentyfikacji tej kategorii ludności⁶⁰.

Estońska polityka integracyjna niewątpliwie przynosi oczekiwane rezultaty, pomimo szeregu problemów i kontrowersji z nią związanych. Głośna „wojna pomników” pokazała jednak, że konieczna jest praca nie tylko z miejscowymi apatrydami, ale także z osobami rosyjskojęzycznymi, które pomyślnie przeszły proces naturalizacji. Sukces polityki integracyjnej podniesie poziom bezpieczeństwa i stabilizacji społecznej Republiki Estońskiej.

Summary

Andrzej Szabaciuk

Ethnic Policy of Republic of Estonia

This article aims to analyse the fundamental determinants, main subjects and instruments of the Estonian ethnic policy. We will investigate the impact of the Estonian ethnic policy and the Russian Federation's policy on the attitudes of the Russian-speaking minority in Estonia. We will also attempt to evaluate the efficiency of the Estonian ethnic policy and consider the way it influences the relations between individual ethnic and national groups.

Andrzej Szabaciuk – dr historii, adiunkt w Katedrze Studiów Wschodnich w Instytucie Nauk Politycznych i Spraw Międzynarodowych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II

⁶⁰ P.X. Симонян, *Россия и страны Балтии. Две модели социального развития*, Москва 2009, s. 158-177.